

Ткаченко О.А.

Використання психологічного тезаурусу розуміння в контексті проблем усвідомлення особистого досвіду у навчально-виховному процесі

За новими концептуальними підходами до освіти, організація навчально-виховного процесу розглядається як набуття учнями багатогранного досвіду у різноманітних видах міжособистісної взаємодії, навчально-пізнавальної й суспільно-практичної діяльності, що засвідчує суб'єктивну позицію учнів в оволодінні знаннями, уміннями, соціальними нормами й моральними цінностями.

Проблема досвіду учнів та його набуття, розвиток у навчально-виховному процесі загальноосвітньої школи досліджувалися у різноманітних аспектах. Досвід як складову розвитку особистості обґрунтовано в працях Р. Бернса, І. Д. Беха, Т. М. Буякас, Л. С. Виготського, В. А. Козакова. Особливості поєднання набутого досвіду учнів із новими знаннями, уміннями й навичками обґрунтовано у працях Ю. В. Сенько, М. М. Скаткіна, І. С. Якиманської. Теоретичні основи формування індивідуального досвіду вивчали Є. Ю. Артем'єва, О. М. Лактіонов, Ю. К. Стрелкова. Результати дослідження зазначених вище науковців показали, що досвід є складовою розвитку особистості, результатом і умовою її життєдіяльності, особистісним надбанням, через яке вона сприймає й оцінює зовнішні впливи. Тому завдання вчителя у навчально-виховному процесі полягає у поєднанні нової навчальної інформації з набутим досвідом учнів, забезпеченні умов для подальшого його розвитку. У зв'язку з цим, перед учителем постає задача актуалізації раніше набутого досвіду, його усвідомленням учнем.

Сучасне наукове розуміння особистого досвіду (О.М. Лактіонова, Н.В. Чепелевої, О.О. Зарецької, О.М. Назарук та ін.) дозволяє говорити про нього як про складову свідомості, яка має як біологічні так і соціальні детермінанти. В структурі особистого досвіду можна виділити емоційні й когнітивні компоненти, які мають зв'язки різного ступеня інтегрованості, та інтерпретаційні комплекси. Ці компоненти можуть існувати як у вербалізовані, відрефлексовані структури, так і латентні – надсвідомі (чи підсвідомі). Н. В. Чепелева зазначає, що особистий досвід задається тими чи іншими життєвими ситуаціями і присвоюється людиною мов би «автоматично», без переробки та осмислення. При цьому він може бути як зовнішній, заданий об'єктивними ситуаціями, в яких першочергове значення належить зовнішнім обставинам, так і внутрішній, заданий суб'єктивними ситуаціями, які викликаються майже винятково психологічною готовністю суб'єкта, його актуальними потребами. Якщо особистий досвід людини, як сума її перебувань у різноманітних життєвих ситуаціях, був підданий вербалізації й рефлексії, мова йде про досвід особистісний [9]. Функція досвіду має стабілізуючий характер, що виражається в забезпеченні адаптації до повсякденності через стимуляцію мотиваційної сфери.

Трофімов Ю. Л. [11] визначає усвідомлення як фокусування свідомості на психічних процесах, на тих чуттєвих образах дійсності, які особистість завдяки їм отримує. Актуально усвідомленим є лише той зміст нашої психіки, який виступає перед особистістю як предмет, на який безпосередньо спрямована та чи інша її дія. Причому, за "законом усвідомлення", сформульованим Е. Клапаредом: чим більше ми користуємося яким-небудь відношенням (між предметами, явищами, поняттями), тим менше ми його усвідомлюємо. Або інакше: ми усвідомлюємо лише в міру нашого невміння пристосуватися. Чим більше яке-небудь відношення застосовується автоматично, тим важче його усвідомити.

Отже, спостерігається певне протиріччя між природою «автоматичного» присвоєння особистого досвіду, що ускладнює його усвідомлення, - з одного боку, і необхідністю його усвідомлення в навчально-виховному процесі – з іншого. Тому мета даного дослідження полягала у розширенні та уточненні уявлень про психологічну сутність процесу усвідомлення.

Усвідомлення – суб'єктивний стан, перебуваючи в якому, ми усвідомлюємо що-небудь. Термін має різні значення - від усвідомлення стимулів у фізичному світі, до усвідомлення свого внутрішнього «Я» і його впливу на нашу поведінку [12]. Усвідомлення в широкому сенсі означає формування адекватного розуміння інших людей і навколишнього світу. У рамках психотерапії термін «усвідомлення» характеризує насамперед досягнення пацієнтом розуміння самого себе, власного психічного життя, взаємозв'язків і взаємин у самому собі й із самим собою, з іншими людьми й навколишнім світом. [10].

Як бачимо, усвідомлення завжди передбачає розуміння. В мові часто ці поняття часто використовують навіть синонімічно [1]. Усвідомити – повністю довести до своєї свідомості, зрозуміти [15]. Виходячи з цього можна зробити певне теоретичне припущення: психологічний тезаурус розуміння можна використовувати для розширення та уточнення уявлень про процес усвідомлення особистого досвіду.

Розробка філософської ідеї розуміння як роботи свідомості, спрямованої на смисл, зумовлює спрямування сучасних психологічних досліджень розуміння на вивчення смислової реальності індивідуального буття як єдиного можливого способу існування активного суб'єкта в сучасному світі. Термін «розуміння» у психологію було введено В. Дільтеєм та Е. Шпрангером. В. Дільтей поняття розуміння ототожнював з «переживанням», яке, він вважав основним методом пізнання цілісного духовного життя людини [4].

У сучасній психології існує чимало напрямків наукових пошуків, де розглядаються психологічні аспекти проблеми розуміння.

Детальний аналіз концептуальних позицій психологічних теорій був зроблений В.В. Знаковим, що дозволило вченому виділити ряд підходів до усвідомлення сутності розуміння [6]. В межах когнітивного підходу

(Д. Рамельхат, Дж. Брансфорд), розуміння розглядається як включення нових знань у минулий досвід суб'єкта. Психолінгвістичний підхід, в межах якого розуміння розглядається як результат перетворювальної функції мови. Відповідно розуміння аналізується як результат узгодження між смислом вислову і уявленням суб'єкта про ситуацію та її значення (семантичний контекст); як результат трансформації поверхневої структури речення у глибинну репрезентацію смислу (лінгвістичний контекст); як компонент структури ситуації спілкування (процесуальний контекст). Соціально-психологічний підхід, що аналізує розуміння в смисловому полі міжособистісної взаємодії. Міжособистісне розуміння – це розуміння іншого через пояснення, інтерпретацію, ототожнення, здатність переноситися у внутрішній світ іншого. Більшість науковців розглядають розуміння як опосередкований аналітико-синтетичний процес, під час якого спочатку висувається припущення щодо смислу інформації, потім відбувається її розчленування, виділення основних елементів з наступним об'єднанням розрізнених елементів у єдине ціле – знаходження смислу інформації.

Л.Л. Гурова дійшла висновку, що процеси розуміння мають однакову психологічну сутність і механізми при осягненні змісту тексту, під час розв'язання різних задач, в процесі прийняття рішень [3].

Враховуючи думку Ю. Л. Трофімова, який пояснює основні засоби процесу усвідомлення на основі закону "зсуву, або зміщення": усвідомити яку-небудь операцію - означає перевести її з площини дії у площину мови, тобто відтворити її в уяві, щоб можна було виразити словами. Приймаючи ідею про те, що мовні значення - це специфічні інструменти усвідомлення. (Усвідомити означає надати значення. Якщо образ "не знаходить" свого значення, то він і не усвідомлюється). Особливого значення для розуміння психологічних механізмів усвідомлення набувають психолінгвістичний, психогерменевтичний підходи.

Л.П. Доблаєв виділяє три рівні чіткості розуміння: 1 – «відчування» смислу того, що суб'єкт прагне зрозуміти, але чого не може виразити словами; 2 – розуміння, що суб'єкт може виразити, однак лише чужими словами; 3 – розуміння, що суб'єкт може виразити «своїми словами» [5].

Одним із ключових понять психологічної герменевтики є текст, що розглядається як засіб організації, осмислення й упорядкування особистого досвіду, змістом якого є не тільки концепти, що визначають розуміння, інтерпретацію людиною самої себе, але і світ її внутрішніх переживань, світ її індивідуально-авторського відношення до дійсності. У контексті психологічної герменевтики процес інтерпретації розглядають як етап поглибленого осмислення об'єкта, який настає після первинного «власне» розуміння, тобто «означення» об'єкта [6]. Процес інтерпретації – це послідовне трансформування сукупності смислів, що утворилися у реципієнта на початкових стадіях розуміння тексту. На результат осмислення впливає стан суб'єкта в момент інтерпретації, весь "текст ситуації" у сприйнятті реципієнта, так само як і "текст його життя" (у його власній уяві).

Психологічна інтерпретація повинна розкривати уявлення, наміри, почуття того, хто повідомляє, що викликаються змістом тексту, який повідомляється. На думку Н.В.Чепелевої, найважливішими механізмами розуміння особистого досвіду є семіотичний і міфологічний [16].

Семіотизація дозволяє означити те, що відбувається з людиною, тією чи іншою мірою упорядкувати її досвід для того, щоб у міру необхідності працювати з цим матеріалом далі.

Частковими від семіотизації механізмами розуміння особистого досвіду є нарративізація та концептуалізація. Нарративізація – перетворення того, що відбувається з суб'єктом, в нарративні структури. Ці структури виступають в ролі інтерпретаційних рамок, які людина накладає на дійсність, що її осмислює. Концептуалізація виражається в спробах накласти на реальні життєві ситуації, події ті чи інші когнітивні структури, створити свої власні життєві «теорії», концепції, що у свою чергу виступають у ролі інтерпретаційних рамок, через які осмислюється наступний життєвий досвід.

Пояснюючи механізм концептуалізації, Н.В.Чепелева посилається на Н. Пезешкиана [8], який визначав концепції як когнітивні й емоційні структури, що задають особистості схему інтерпретації її ставлення до себе (Я-концепція), до інших (концепція іншого) і до навколишнього. Причому, ці концепції можуть створюватися самою особистістю, а можуть і запозичатися із соціуму у вигляді культурних, соціальних та інших зразків. Концепції включають очікування, що додають характерний відтінок сприйняттю; мотиви, що спонукають нас до дії; норми і звички, на які особистість орієнтується. Автор розділяє базові концепції, що знаходяться під впливом особистісних факторів, і ситуативні концепції, що знаходяться під впливом ситуативних факторів. Базові концепції часто повторюються в різноманітних ситуаціях, у яких людина діє в індивідуальному, незмінному стилі, навіть якщо, іноді, ці концепції не спрацьовують або ж утрудняють поведінку у визначеній ситуації. При цьому базові концепції, як правило, виявляються в ситуативних.

До семіотичного механізму, окрім вербальних нарративізації і концептуалізації, Н.В.Чепелева, продовжуючи ідею П. Ріккера [13] про те, що образ також має семіотичну природу відносить механізм уяви (невербальний).

Міфологічний механізм розуміння Н.В.Чепелева розглядає як досеміотичний [6].

И.В. Березко визначає міф як ірраціональне (змістовно і контекстуально) смислове внутрішньоособистісне утворення, що відноситься до тієї чи іншої області само- чи світо-сприйняття людини або формує лейтмотив її життя в цілому» [2, с. 103]. Автор розкриває сутнісні риси особистісної міфології як одного зі смислових утворень, з яких у межах нашого дослідження найбільш цікавими є наступні: зміст міфічного уявлення приймається некритично, незважаючи на ірраціональний статус; хоча міфічне уявлення може мати складову, яка вербально формулюється, вона не

відбиває повною мірою того смислового навантаження, що полягає в її основі; міфічні уявлення мають слабкий ментальний і рефлексивний контроль; міф особистості в більшій мірі має польову, чим структурну організацію; міф може бути сконденсований у формі символів і образів, що мають власну логіку і функціонують поряд із семіотичними системами.

Міф є засобом відтворення певних станів у індивідів. Ідентифікація із символічними структурами світу призводить до посилення заданих станів, до їхнього розвитку. Водночас, проекція як виштовхування зсередини назовні деяких напруг завжди несе в собі психотехнічну функцію захисту від внутрішнього занепокоєння, від несвідомих конфліктів. І міф будується так, щоб організувати таку проекцію конфліктних структур свідомості: спровокувати, виловити ці смисли. Міф оперує протиставленнями і прагне до їхнього систематичного вирішення. Ірраціональні, синкретично розпливчасто узагальнені структури міфу, що об'єднані емоційним фоном, властивим їхнім об'єктам, у наративі виявляються у вигляді образів, символів, метафор.

Символ – це предмет, образ чи поняття, в яких виражається ідеальний, духовний зміст на додаток до свого конкретного значення. На комунікативному рівні прийом пошуку смислу в символі можна забезпечити через символічну референцію, яку Н.Ф. Каліна визначає як спосіб (форму) спілкування за допомогою символів, як процес вираження прихованого, таємного смислу через вказівку на символи. Саме символічна референція є діючим початком, передумовою, основою метафоричної комунікації [7, с. 258].

Метафора – механізм мовлення, вираз, у якому слово чи словосполучення вживається в переносному значенні. У широкому розумінні метафорою називають будь-який вид вживання слів у непрямому смислі [Там же, с. 252]. Крім того, метафора – це спосіб узагальнення, інструмент пізнання і думки, художній образ. Казка, вірш, історія, анекдот, ідіома – можливі форми метафори.

Метафора може апелювати до уяви (епіфора) або до інтуїції (діафора). Крім того виокремлюють когнітивні, номінативні та образні метафори залежно від того, що лежить в основі перенесення значення (знання або уявлення, імена або назви, чи образи [Там же, с. 153-154].

Метафора – засіб комунікації, спосіб повідомлення про досвід. Водночас вона виступає і як засіб структурування останнього. Будучи словесним формулюванням реальності, різноманіття якої сприймається як складна, але упорядкована сукупність властивостей, метафора допомагає перебороти нескладну плутанину в описі складності і багатоаспектності життєвої ситуації людини.

Н.Д. Арутюнова перелічує наступні властивості метафори: злиття образу і змісту; контраст із повсякденним називанням чи позначенням сутності предмета; категоріальне зрушення; актуалізація випадкових зв'язків (асоціацій, конотативних значень і смислів); незводимість до буквального перефразовування; синтетичність і розмитість, дифузність значення;

допущення різних інтерпретацій, відсутність чи необов'язковість мотивації; апеляція до уяви й інтуїції, а не до знання і логіки; вибір найкоротшого шляху до сутності об'єкта [14].

Як вказує Н.Ф. Каліна, фундаментальною характеристикою метафори є те, що учасники події, які в ній відбуваються, еквівалентні тим особам чи подіям, що характерні для ситуації чи проблеми, яка розуміється. «Відчуття подібності, однаковості і споріднення – це фундаментальна інтенція людської свідомості, при цьому мислення і мова не стільки уловлюють подібність, скільки створюють її. ... Ми використовуємо метафору для того, щоб позначити і пояснити схожість, яка майже дорівнює знанню – часто пояснюючи складні речі, ми просто говоримо, на що вони схожі» [7, с. 154-155]. Для розуміння змісту, переданого метафорою, особливості контексту і характеристики персонажів не мають особливого значення; головне, щоб виконувалася умова ізоморфізму взаємодії останніх, тобто метафоричне збереження відношень, що мають місце в актуальній проблемній ситуації.

За яким би механізмом не здійснювалось розуміння, основна задача суб'єкта розуміння – вловити оповідання в процесі його породження, спробувати вловити ті форми і коди, через які іде виникнення смислів тексту. Проникнути у смисловий об'єм твору, у процес означування, тобто провести текстовий аналіз.

Враховуючи той факт, що досвід стає істинним надбанням особистості лише за умови внутрішнього смислового перетворення його структурно-функціональних елементів, в якому провідна роль належить інтерпретаційним комплексам. Психологічний тезаурус розуміння не тільки складає важливе теоретичне підґрунтя для вдосконалення наукових уявлень про процес усвідомлення особистого досвіду, а й може бути використаний для вирішення практичних задач розвитку особистості. Функціонування і розвиток особистості в життєвому просторі великою мірою буде залежати від наявності в неї інтерпретаційних ресурсів, які забезпечують перетворення особистого досвіду в особистісний.

Список використаних джерел

1. Александрова З. Е. Словарь синонимов русского языка. Практический справочник. 11-е изд., перераб. и доп. (без цензурных ограничений) - М.: Рус. яз., 2001. - 568 с.
2. Березко И. В. Подходы к исследованию личной мифологии / И. В. Березко // Актуальні проблеми психології. Психологічна герменевтика. Том 2. – К., 2002. – Вып 2. – С. 103-109.
3. Гурова Л. Л. Процессы понимания в мышлении, общении и практической деятельности / Лидия Леонтьевна Гурова // Мышление. Общение. Практика. – Ярославль, 1986. – С. 98-108.
4. Дильтей В. Описательная психологи / Вильгельм Дильтей. – 2-е изд. – СПб.: Алетейя, 1996. – 156 с.

5. Добраев Л. П. Проблема понимания в советской психологии / Лев Петрович Добраев. – Саратов, Изд-во Саратов. ун-та, 1967. – 66 с.
6. Знаков В. В. Понимание в познании и общении / Виктор Владимирович Знаков // РАН, Институт психологии. – М., Знание, 1994. – 237 с.
7. Калина Н. Ф. Основы психотерапии / Наталья Федоровна Калина. – М.: "Рефл-бук", Киев: "Ваклер", 1997. — 272 с.
8. Пезешкиан Н. Позитивная семейная психотерапия: семья как терапевт / Носсрат Пезешкиан. – М.: Смысл, 1993. – 332 с.: ил.
9. Проблеми психологічної герменевтики. Монографія / За ред. Н. В. Чепелевої. – К.; Міленіум, 2004. – 276 с.
10. Психотерапевтическая энциклопедия / Б. Д. Карвасарский. С.-Пб.: Питер.- 2000. – 544 с.
11. Психологія: Підручник / Ю. Л. Трофімов, В. В. Рибалка, П. А. Гончарук та ін.; за ред. Ю. Л. Трофімова. – 4-те вид, стереотип. – К.: Либідь, 2003. – 560 с.
12. Психология. А-Я. Словарь-справочник [Текст] : А-Я / М. Кордуэлл; Пер. с англ. К. С. Ткаченко. - Москва : ГРАНД: ФАИР-ПРЕСС, 2000. – 442 с.
13. Рикер П. Образ и язык в психоанализе / Поль Рикер // Московский психотерапевтический журнал. – 1997. – № 4. – С. 21-28.
14. Теория метафоры / Под ред. Н. Д. Арутюновой. – М., 1996. – 512 с.
15. Толковый словарь Ожегова / С.И. Ожегов, Н.Ю. Шведова. 1949-1999.
16. Чепелева Н. В. Психологические механизмы понимания и интерпретации личного опыта / Наталия Васильевна Чепелева // Актуальні проблеми психології. Том 2. Психологічна герменевтика. – К., 2002. – Вып. 2. – С. 3-13.